

Hoffmann István – Rác Anita – Tóth Valéria:

Régi magyar helynévadás.

A korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai

Gondolat Kiadó, Budapest, 2018. 542 o.

1. A 21. századi tudományok jellemzője, hogy gazdag adatbázisokat hoznak létre, és azok segítségével a korábbi ismeretek felülvizsgálatára, kitágítására tesznek kísérletet. Eddig nem remélt eredményeket láthatunk például az archeogenetika terén, melynek új kutatási eljárásai a Kárpát-medence népiségtörténetében és a magyarság őstörténetében jelentenek előrelépést (lásd Széchenyi-Nagy – Mende 2016; Mende 2018), vagy számos új perspektívát nyit az (emberi) agykutatásban az idegsejtek hierarchikus együttműködési rendszerének a modellezése is (lásd Orbán 2017–2021).

2. A Régi magyar helynévadás című monográfia a debreceni névtani iskola, az MTA–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport elmúlt időszakának nagyszabású munkája, amely egy átfogó kutatási program részét képezi. A hiánypótló alkotás középpontjában a magyarság korai helynévadásának a vizsgálata áll. A könyv Hoffmann István, Rác Anita és Tóth Valéria több évtizedes nyelvtörténeti és névtani vizsgálataira épül, valamint táplálkozik a debreceni kutatócsoport más tagjainak a munkáiból is. Egyfajta előzményének a kutatócsoport nemrégiben megjelent *History of Hungarian Toponyms* című kötete tekinthető (Hoffmann – Rác – Tóth 2017).

A 20. század nagy jelentőségű nyelvészeti-nyelvtörténeti, névtudományi szakkönyvei, egyetemi tankönyvei a tulajdonnevek, azon belül a helynevek rétegét rendre tárgyalták (lásd pl. Bárczi 1958/2001: 122–162; Bárczi – Benkő – Berrár 1967: 374–388; Kálmán 1967/1988). A helynévi szórványok nyelvtörténeti kiaknázását a korai időszakok magyar nyelvi viszonyainak leírásában – pl. a helyesírás-történet, a hangtörténet és a szóképzettörténet területén – nem kerülhették meg a kutatók (lásd pl. Kiss – Pusztai 2003, 2018; TESz. stb.). Még gyarapítható lenne azoknak a tudományos szakmunkáknak a sora, amelyek a tulajdonnévi csoportból a korai helyneveket hasznosították, de olyan mű eddig nem született, amely az ómagyar kori helynévrendszerről összefoglaló nyelvi, névrendszertani leírást adna. A Régi magyar helynévadás ezt a hiányt tölti be, amely szakkönyv, tankönyv és egyben a névtani terminológia gazdag tárháza is.

Nyelvtudományi Közlemények 116: 357–371.

DOI: 10.15776/NyK/2020.116.13

Átfogó szakkönyv a mű, amelyben Hoffmann István, Rácz Anita és Tóth Valéria folyamatosan hangsúlyozzák a téma interdiszciplinaritását, és példát is mutatnak a társtudományok együttműködésére. A korai ómagyar kor helynévadásának átfogó szintézisében támaszkodnak a különböző tudományágak új eredményeire (pl. kognitív nyelvészet, funkcionális nyelvészet, szociolingvisztika, történettudomány stb.), de eközben nagyfokú körültekintés jellemzi a munkájukat, és igyekeznek kiszélesíteni a nyelv- és névtudomány eljárásait, például azzal, hogy az újabb kori helynévelemzések tanulságait, metodikáját a korai időszakokra alkalmazva is hasznosítják.

Tankönyvi jellegét az mutatja, hogy az új nyelv- és (hely)névtudományi ismeretek meghatározását is elvégzik a szerzők. Továbbá a korszerű onomasztika terminológiájának egyfajta összegző tudományos tára, ugyanis fogalomhasználatában a hazai és a nemzetközi névtani terminushasználat tisztázására is törekednek (például természeti név, műveltségi név, kettős névalakok, névkölcsönzések, onomasztikai kontaktológia, névintegráció, kikövetkeztetett név, helynév-rekonstrukció, helynév-formáns, relatív kronológia stb., ehhez lásd még Bölcskei – Farkas – Slíz 2017).

3. A jól áttekinthető, logikus felépítésű munka élén kétszintű tartalomjegyzék áll: „Tartalom” (5–6. oldal) és „Részletes tartalom” (7–13. oldal). A munka erőssége a következetes strukturáltság és arányosság: első felében az elméleti alapvetések, módszerek, fogalmak tisztázása szerepel (lásd alább a 4–7. pontig), a második felében (lásd 8–11. pontig) a korai ómagyar kori helynévfajták nyelvi-rendszertani analízise áll. A szerzők tudatosan, folyamatosan összekapcsolják és ezzel „előreviszik” az egyes fejezeteket, az érintett témákat. A részletes elméleti kérdéseket, valamint a mélyreható, gazdag adatállományon nyugvó név-rendszertani elemzéseket oldják a színes ábrák (képek, szövegmutatványok, statisztikai arányokat szemléltető diagramok), a szemléletes térképek, valamint a sárgított kiemeléssel betoldott „érdekességek”. Ez utóbbinak több funkciója is van: kiegészítik az elméleti és az elemző szakaszokat újabb ismeretekkel, kitekintést nyújtanak egy-egy témában, továbbá felkeltik a befogadók figyelmét, melyben a figyelemfelhívó címeknek is fontos szerep jut (*Civilek a Tisza mentén; Névköltöztetés; Egy vagy több folyó?; Éltek-e oroszok a Kárpát-medencében?* stb.). A könyv minden fejezetét irodalomjegyzék zárja.

4. „A szórványemlékek helynevei mint a nyelvtörténet forrásai” c. fejezetben (19–37. oldal) a későbbi vizsgálatok alapját adó dokumentumoknak és azok szórványainak nyelvtörténeti-névtani jellegzetességeivel foglalkoznak. A fejezet a nyelvtörténeti (tan)könyvek hagyományos szemléletét követi abban, hogy a nyelvemlékek fogalmának a definiálása után a legfontosabb külföldi és hazai szórványemlékeinket mutatják be. Viszont a nyelvtörténetírásban előremutató abban, hogy a legújabb szakirodalom alapján hasznosítják a korai szórványok (oklevelek) felülvizsgálatának eredményeit.

A szórványok nyelvi-filológiai elemzésében fő elvként emelik ki azt, hogy „elsősorban az adott dokumentum egészét kell mint vonatkozási rendszert figyelembe venni”, nemcsak a bennük fellelhető magyar nyelvű elemeiket (24. oldal). A szerzők összegzik, hogy ezen eljárás csupán a korábbi jelentősebb okleveleink nyelvészeti elemzéseiben tükröződött, de konzekvens szemléletként kevésbé volt jelen. Eredetiségük és hitelességük szerint csoportosítva mutatják be az egyes okleveleket, kitérve a típusoknak a nyelvtörténeti, névtörténeti hasznosíthatóságára. Nyelvtörténeti szempontból legnagyobb jelentőséggel az eredeti, hiteles oklevelek bírnak (Tihanyi alapítólevél, Tihanyi összeírás, Bakonybéli összeírás, Zobori apátság oklevelei stb.). A másolt oklevelek (pl. Veszprémvölgyi apácák adománylevele, Váradi regestrum) nyelvi anyagának a problematikájáról részletesen szólnak. Ezen források esetében a kutatás kronológiai szempontból kérdéses, mivel a bennük lévő szórványok jegyei hol az eredeti, hol a másolt dokumentum korának nyelvi jellegzetességeit mutatják. Megfogalmazzák azon tézist, hogy e dokumentumoknak ugyan a kronológiai státuszuk bizonytalan, azonban a (hiteles) másolat helynevei lexikális-morfológiai és helynévtörténeti szempontból teljes értékű forrásként használhatók. Nyelv- és névtörténeti szempontból az interpolált (a másoláskor újabb részekkel kiegészített) oklevelek kutatása során számos probléma lép fel, de Hoffmann István, Rácz Anita és Tóth Valéria rámutatnak arra, hogy ezeknek a vallomásától a 11. század forráshiányos időszakából aligha tekinthetünk el. Felhívják a figyelmet, hogy az interpolált oklevelek eredeti és később beemelt névelemei csak bonyolult módszertani-filológiai eljárásokkal tisztázhatók. A hamis oklevelek helynévi adatainak nyelvtörténeti vallomása bizonytalan (pl. szándékos archaizálás), de alapos elemzések után e szórványok forrásai lehetnek a hamisítás korának.

A geszta- és krónikairódalom tudományos hasznosíthatóságának egyik lényeges buktatójára is figyelmeztetnek, miszerint e művek szerzői sokszor nagymértékben támaszkodtak egymás alkotásaira, így a szövegek egyes részei (nevei) más-más időből származhatnak.

Az egész fejezetben vissza-visszatérő tudatosított álláspont, hogy a szórványemlékek önmagukban és azok nyelvészeti-nyelvtörténeti eredményeivel együtt más tudományterületek alapvető forrását, alapját képezhetik. Szorgalmazzák és egyben gyakorlatban következetesen bemutatják a különböző tudományterületek (pl. történettudomány, diplomatika stb.) ismereteinek figyelembevételét a szórványemlékek tárgyalásában, ettől remélve a kutatások növekvő hatékonyságát.

5. A munka második fejezete, „A szórványemlékek nyelvgtörténeti hasznosításának módszertani kérdései” (39–97. oldal) a nyelvgtörténeti kutatások szemléletbeli, elméleti-módszertani megújításának az igényével emelkedik ki a többi közül. Megfogalmazzák, hogy az Árpád-kori szórványemlékek nyelvi elemzése a korabeli nyelvhasználat korlátozott mértékű megismerését teszik lehetővé: például a szintagmatan, a szó- és a morfématörténet, az etimológia egy-egy területét világíthatják meg, a helyesírás- és hanggtörténeti ismereteinket pedig jelentősebb mértékben is gyarapíthatják. Az újító szemléletmódból fakadóan rámutatnak arra is, hogy a korai szórványok közül a helynevek – a személynévvel ellentétben – lokalizálhatóságuk révén a modern nyelvgtörténeti tudásunkat gazdagíthatják.

A fejezet első résztémája a szórványemlékek névadatainak a történeti szociolingvisztikai megközelítése. Egyrészt nyomatékosítják, hogy a szórványemlékek magyar nyelvű helynévhasználatára mögött nem egy, hanem többféle tényező is meghúzódik: egyfelől az európai oklevélírói gyakorlat tudatossága, másfelől az oklevél (vulgáris helynévhasználat) jogbiztosító szerepe. De arra is kitérnek, hogy egyedi esetekben – szociolingvisztikai helyzetből adódóan – az ösztönösség, „nyelvtudati bizonytalanság” is alakíthatja a vulgáris elemek oklevélbeli megjelenését (45. oldal). Ezzel összefüggésben a szórványok nyelvgtzociológiai értékének – azaz kiknek a nyelvállapotát, nyelvhasználatát mutatja a forrás – összetett képe is rámutatnak. Leszögeznek, hogy a magyar elemek döntően a helyi nyelvhasználatot tükrözik, de a kevésbé tudatos nyelvi eljárásokat mutató esetek az oklevél szövegezésében részt vevők nyelvi lenyomata lehet. Ezen rétegek szétválasztása számos további problémát, a tudományban eddig nem érintett kérdést vet fel, de ezek elvi tisztázására is kísérletet

tesznek a szerzők. Továbbá megállapítják azt, hogy az oklevelek helynévi szórványainak használatában a nyelvi presztízsvizonyok nagy szerepet játszottak. Például a latin nyelvű dokumentumokban a latin meghatározó rangját mutathatja az, hogy a kiemelkedően fontos helyek nevei többnyire latinul szerepelnek (ország, nagyobb folyók, központi települések, várak stb.). A latin helynevek oklevélbeli használatát tüzetes vizsgálatban szemléltetik névfajtánként (országnév, folyónév stb.) és a létrehozás eljárása szerint (a névalkotó fantáziája, fordítás, részfordítás, egyéb nyelvi adaptáció). A szerzők szerint a latin helynevek aránya az oklevelekben – a hagyományos szakirodalmi állításokkal szemben – jóval jelentősebb lehetett, és használatuk mögött tudatos, szándékos, következetes (norma)törekvés húzódhatott meg, amelyeknek a feltárása a magyar megfelelők szempontjából lehet tanulságos.

A második kiemelt témakör a szórvány és a szöveg viszonya. A fenti latinizáló helynévhasználat mellett a magyar nyelv magas presztízst jelzi a soknyelvű Kárpát-medencében az, hogy a forrásokban csakis a magyar nyelvű elemeknek volt szövegalkotó szerepe. A terület többi vulgáris nyelvének (német, szláv stb.) nincs kitüntetett szerepe az oklevélírásban. A név- és nyelvtörténeti kutatásokban eddig alig foglalkoztak a szórványokat befoglaló szövegek és a magyar elemek kapcsolatával (76. oldal, de lásd még 161–162. oldal), pedig ezek vizsgálatában a befogadó latin nyelvi szerkezet jellegének és a típusok funkcionális hasonlóságának-különbségének az értékelése a kutatók szerint új tudományos eredményekkel jár. Gazdag példaanyaggal szemléltetik a szórványok nyelvi helyzetét a megnevezőszós (pl. *dicitur*, *vocatur*, *nominatur*, *nuncupator* stb. nyelvi eszközzel ellátott), az appozíciós (amelyben a hely fajtáját megnevező latin *villa*, *fluvi*us, *arbor* stb. szerepel) szerkezeteket, valamint magyar köznevek (földrajzi köznevek és fanevek) oklevélbeli megjelenését. Ez az új kutatási irány jelenleg számos megválaszolandó kérdést hordoz magában, de segíti a szórványok nyelvi helyzetében való tisztánlátást, például egy-egy név esetében választ kaphatunk arra, milyen a magyar helynév korabeli használt formája, milyen a név terjedeleme, a beillesztést szolgáló latin szerkezet egyes elemei esetleg a magyar névszerkezet részei lehettek-e.

A nyelv- és névtörténetírásban alig vizsgált kérdéseket érintettek a szerzők ebben a fejezetben. A munka és az abban bemutatott kutatások eredménye itt jól kidomborodik: nem végleges, lezárt eredményekről

szólnak, hanem új lehetőségekre figyelnek fel, új utakat nyitnak meg, miközben érzékeltetik a tudományág jelenlegi korlátait, legfőképpen azt, hogy a történeti nyelv- és névtudományi kutatások számára a teljes ómagyar kori szórványnyelvemlékek anyaga nem áll rendelkezésre.

6. „A helynév mint nyelvi jel” című fejezet (99–133. oldal) újíto, központi szemlélete abban mutatkozik meg, hogy a nyelvtörténeti kutatásokban a nyelv tulajdonnévi és nem tulajdonnévi elemeinek az elkülönített vizsgálatát szorgalmazzák. Mindemellett azt is hangsúlyozzák, hogy a két elemkészlet (közszói és tulajdonnévi) között szoros összefüggés van, és leszögezik, hogy a tulajdonnevek nem alkotnak valamiféle külön nyelvi rendszert (99. oldal).

A (tulajdon)név nyelvi univerzálé, minden nyelvben megtalálható, és az egyik legfőbb funkciója az egyedítés. Ebben a fejezetben tudatosítják a szerzők, hogy a helynevek nyelvi jelekként való leírása csakis a nyelvi sajátosságaik alapján és a nyelvtudomány eszközeivel végezhető el.

Új távlatokat nyit ez a rész abban is, hogy átfogó megközelítéssel egyrészt a helynevek keletkezésének, használatának elméleti kérdéseivel foglalkozik, másrészt a helynévadás szocioonomasztikai hátterét térképezi fel. A kiérlelt elméleti okfejtéseket erősítik a hazai és a nemzetközi szakirodalommal. Megfogalmazzák, hogy a mindenkori névadás „szemantikailag tudatos, valamint nyelvi, szerkezeti, leginkább funkcionális-szemantikai és lexikális-morfológiai tekintetben is a meglévő névmin-tákhöz igazodik, névmodelleket követ” (103). A modern kori onomasztika tapasztalatait az ómagyar korra vetítik, így szólnak a névadók-névhasználók névkompetenciájáról. Emellett más izgalmas névelméleti kérdésekkel is foglalkoznak az Árpád-kor tekintetében, pl. az írott forrásokban fennmaradt helynevek névadóinak és névhasználóinak a kilétével (108. oldal). Óvatosságra intenek abban a kérdésben, amikor az írott forrásokból származó névadatok alapján vonunk le nyelvi-etnikai következtetéseket egy korra, területre. Mivel a helynév nyelvi elemzésével a névhasználó közösségre tudunk következtetni, a helynév-etimológia és nyelvi rekonstrukció eszközeivel (lásd a 7. pontban) a névadók nyelvét tudjuk meghatározni, de a névadás pontos idejét, korát nem.

A régi helynévadás nyelvészológiai helyzetét értékelve nagyon sok új tudományos állítást tesznek. Ezek egyike, hogy a nevek névszociológiai értékében lényeges eltéréseket láthatunk a különböző objektumfajták között (folyók, települések stb.). Tudatosítják a helynévadás „bonyolult, sokrétű folyamat”-át (116. oldal), és felhívják a figyelmet, hogy a névku-

tatásban külön kell választani az ember alkotta helyek és objektumok (ún. műveltségi nevek) és az embertől függetlenül is létező helyek (ún. természeti nevek) névadási szituációit. Új tanulságokat fogalmaznak meg ezek névadói-névhasználói kérdésében, pl. míg a természeti mikrotoponimák névadóinak-névhasználóinak a köre többnyire egy-egy település lakóira szűkíthető (közösségi), ezért ezek a nyelvi elemek erős lokális kötöttségűek, addig a természeti makrotoponimák lokális körülményeire szinte semmiféle ismeretünk sincs. Az előbbieket dialektológiai elemzésekre alkalmasak, az utóbbiak területi-etnikai azonosító ereje csekély. A műveltségi nevek (döntően a településnevek) névadásában – a korábbi szakirodalmi ismeretekkel szemben – az egyén szerepét és a tudatosság, szándékosság jellegét hangsúlyozza Hoffmann István, Rácz Anita és Tóth Valéria.

7. „A helynevek nyelvi elemzése” (135–180. oldal) fejezet továbbviszi az eddigi következetes gondolatfolyamot. Közepontjában a helynevek nyelvi elemzésének modern lehetőségei és határai állnak. Alfejezeteiben egyrészt a korai ómagyar kori helynevek nyelvi rekonstrukciójának lehetőségeit, másrészt a helynevek funkcionális nyelvszemléleti keretét, harmadrészt az elemzési modell alapelveit tárgyalják.

A fejezet egyik lényeges újdonsága a helynevek komplex történeti-etimológiai vizsgálata, az ún. helynév-rekonstrukció metodikájának bemutatása. Az eljárás sok szálon kötődik a 20. századi történeti névkutatás hagyományaihoz, de azok újragondolásával, valamint az újabb elemzési tényezőknek összetett keretbe foglalásával új szintet hoz a tudományterületen. A nyelvi rekonstrukció átfogó vizsgálat, ugyanis kitér a helynév etimológiájára, a teljes (korabeli) adatsorának, névformáinak a feltárására, a denotatív jelentés leírására, a morfológiai és szemantikai struktúra felvázolásán keresztül a név nyelvészociológiai értékére, a névkörnyezeti beágyazottságára, valamint átvétel esetében a nyelvi adaptáció jellemzőire. Ezzel összhangban Hoffmann István, Rácz Anita és Tóth Valéria a munka adott szakaszában számos korszerű tudományos (alap)elvet állapítanak meg. Ezekből kiemelhetjük például a meglévő helynév-etimológiák újraértékelését, aminek a hozadékát abban látják, hogy a téves feltevések számát csökkenthetjük (még akkor is, ha új megoldás nem állítható a régi helyére); a névfejtések egyfajta valószínűségi skálán történő értékelését; a hagyományos hangtörténeti jelenségek kronológiai értékének a felülvizsgálatát, amelyet a mindenkori legfrissebb

ismeretanyag alapján kell elvégezni, erre szemléletes példaként a szláv orrhangú nazálisok kormeghatározó értékének módosított időhatárait említik; az adathiányos korai időszak helynévrendszeréről alkotott képünk szélesítéséhez hozzájáruló kikövetkeztetés módszerét; a helynévfajta azonosításának a szerepét a mai névfejtések kiindulópontjaként, mert ez a névszerkezeti leírást is meghatározza stb.

Ebben a fejezetben bemutatják a helynevek elemzésére használatos modellt, amelynek haladó jegyei az alábbiak: a leírási modell egységes, világos elveken nyugszik, kompakt fogalmi hálóval operál, az egyes elemzési szintjeit nagyfokú differenciáltság jellemzi, a modell bármely korszak és akár különböző helynévi rendszerek leírására is alkalmas lehet. A modell leírásával cáfolják a név- és nyelvtörténeti kutatásokat ért azon vádat, hogy e területek kevésbé elméletérzékenyek. Álláspontjuk szerint a modern helynévelemzési keret funkcionális nyelvészeti szemléletű, ezt a helynevek jelentésszerkezetén keresztül a névkutatásban megjelenő erős tipológiai szándékkal, a névmintákban, névmodellekben való leírással és a kutatásban jelentkező történeti aspektussal igazolják.

8. A monográfiából a „Településnevek” (181–380. oldal) c. fejezet már terjedelmével kiemelkedik, mivel a kötet közel felét adja. Ennek részletes leírására nem vállalkozhatunk, csupán e szakasznak a jövőbeli névrendszertani kutatások szempontjából mintaadó, iránymutató szerepéről, lehetőségeiről szólhatunk. Kutatásuk elsősorban abban különbözik a korábbi vizsgálatoktól, hogy egységes elméleti háttérrel írják le az adott szócsoportot (184. oldal).

A korai ómagyar kori településnév-rendszert áttekintő fejezetben elsődlegesen eredet (idegen és magyar eredetű településnevek) szerint tárgyalják a helyneveket, majd számba veszik a különböző névtípusok (pl. személynévből, társadalmi csoportnévből, patrocíniumból alakult és az épített környezetre utaló településnevek) elméleti kérdéseit, és arra építik a funkcionális-szemantikai sajátosságok, a lexikális-morfológiai tulajdonságok, sőt azok jellemző kronológiai, névföldrajzi jellemzőiknek a vizsgálatát (181–344. oldal). Az elemzésben támaszkodnak a történettudomány új ismereteire (pl. 182. oldal). Bemutatják, hogy a magyar településnév-adás nem elszigetelt jelenséggént működött a korai időszakban, hanem a keresztény európai kultúrkörbe ágyazódott. Ezt pontosan jelzik a templom védőszentjének a nevéből alakult településnév-típus mint sajátos „kultúrnévtípus” nyelvi jellemzői a magyarországi és a tágabb európai településnév-rendszerben (293., 299. oldal). Konzekvensen kidom-

borítják, hogy a névtípus elemei az egyház névadó tevékenységével kapcsolatosak, és tudatos névadással magyarázhatók.

Az ország- és nyelvhatárokon is átívelő elemzésben a magyar településnév-rendszer belső mozgatórugóinak megragadására is törekednek, például alapos elemzésben tárgyalják a személynévi eredetű helynevek Kárpát-medencei státuszát. A kutatás forradalmi vonása abban áll, hogy az alapul szolgáló személynév-fajták rendszertani jellemzőit is bevonják a leírásba (224–228. oldal). A formáns nélküli névtípusokat sajátos magyar névadási szokásként értékelik, de leszögezik, hogy az ilyen településnevek „nem minősülnek különleges státuszú elemeknek a magyar helynév-rendszerben”, mivel nyelvi megformáltságukban, struktúrájukban és keletkezési módjukban metonímiával jöttek létre, ami a magyar helynévadásban tipikus és gyakran használt eszköz (229. oldal, de lásd 231. oldal). Emellett a településnév-rendszer belső rendszerkapcsolatait számos értékes megfigyeléssel világítják meg, például azzal, hogy névtipológiaiailag kimutatják, hogy a patrocíniumi eredetű településnevek szoros rokonságot mutatnak a személynévből formáns nélkül alakult helynevekkel (299. oldal), valamint a törzsnévi eredetű településnevekkel (306. oldal); értékes és izgalmas eredményekhez vezet három társadalmi csoportnévből – népnévből, törzsnévből, foglalkozásnévből – alakult településnevek kontrasztív elemzése (291–292. oldal). Továbbá látható, hogy több településnév-típus rendszerezésében újító módszertani támpontokat fektetnek le a kutatók (pl. 219., 342–343. oldal). A vizsgálatokban egységes rendszerszemléletet eredményez a funkcionális szempontoknak a strukturális csoportok tapasztalataival való összekapcsolása, ezzel is erősítik azon tudományos „felismerésüket”, tételüket, hogy a (település)nevek keletkezésében a névmodellekben való gondolkodás, a névalkotási módok „divatjának” hatóköre meghatározó szerepű (vö. 287., 379. oldal).

Külön alfejezetben (345–360. oldal) írnak a településnevek változási folyamatairól, irányairól, ennek során önálló, koherens terminológiát teremtenek és alkalmaznak (pl. néveltűnés, névösszevonódás, jelentésértékelés, névcseré stb.). E részben is felhívják a figyelmet a már említett névtani tételükre, hogy a településnevek nyelvi részrendszerének belső összefüggéseit, a településnévi rendszer változását leginkább a névmodellekhez való igazodás, modellkövetés határozza meg (348. oldal, de lásd még 315. oldal). Végül egy önálló esettanulmányban – Bihar megye

történeti névanyaga alapján – a településnevek névrendszertani összefüggéseiről szólnak (360–380. oldal). Ez utóbbi szakaszban „kitekintenek” a vizsgált koron túlra – ahogy már korábban egy-egy névtípus esetében ezt tették –, mivel a szintézisben a 16. század végéig elemzik Bihar megye településnév-anyagát (362. oldal). A kronológiai határok kitágítása érthető, indokolt, így jobban megérthetők a korai ómagyar kori településnévadásban jelentkező tendenciák.

Hoffmann István, Rácz Anita és Tóth Valéria több helyen is nyomatékosítják, hogy az elvégzett elemzések – és azok alapjául szolgáló adatállományok – csak „részletkutatások” (341. oldal, de lásd ehhez még 210., 222., 331. oldal), amelyek a településnév-rendszer korai ómagyar kor egészéről hiteles, teljes képet ugyan nem adnak, de a bennük megmutatkozó nyelvi jelenségek, folyamatok felvázolására jó alapot biztosítanak. Az alfejezetekben rendre fel-felbukkan az a korszerű kutatói magatartás, hogy az egyes folyamatok többféle módon is magyarázhatók, pl. a népnévből alakult településneveket csak nagy óvatossággal szabad etnikai azonosításra használni, mert ez a névtípus népnév > személynév > településnév metonímiával is magyarázható (249. oldal); a kereskedelemmel kapcsolatos településnevek akár morfológiai névalkotással, akár személynévből való származtatással is levezethetők (pl. *Vásárd*, 323. oldal); akárcsak a *Péntekhely* típusú településnevek névfejtése, amely a *péntek* közszóval, valamint a *Péntek* személynévvel egyaránt összefügg (324. oldal).

9. A „Víznevek” (381–419. oldal) című fejezet áttekintésében – az eddig is alkalmazott – eredetbeli rétegek szerint haladnak. Elsőként a Kárpát-medence átvett (óeurópai, szláv, török és német) vízneveinek kérdéseiről szólnak, majd ezt követően az újabb névrendszertani kutatások eredményeinek a fényében a korai ómagyar kori víznevek magyar rétegét szemléltetik.

Az óeurópai víznév rétegbe tartoznak a legnagyobb Kárpát-medencei folyónevek (*Duna*, *Tisza*, *Száva* stb.), ezek leírásában hangsúlyozzák a szerzők, hogy ezek vizsgálata széles körű nemzetközi tudományos érdeklődés középpontjában áll, mivel a neveket a magyarság megjelenése előtti nyelv(ek)re, ún. indoeurópai nyelvre (tőre) vezetik vissza. Jelzik, hogy a modern – nemzetközi és hazai – onomasztika számos problémával, kérdéssel szembesül a névcsoport vizsgálatában (383–384. oldal). A nagyvizek (*Duna* < indoeurópai **danu*- ’folyó’, 384. oldal) mellett a kisebb folyóvizek (*Morva* < indoeurópai **mor*- ’mocsár, mo-

csaras vízfolyás’, 387. oldal) etimológiájában megjelenik ez az elképzelés. E víznevek szláv közvetítéssel kerülhettek be a magyarba. A korai ómagyar kori víznévállomány jelentős szláv hatásról árulkodik. A szláv névátvételek elemzése számos bizonytalanságot rejt magában, például a névkölcsönzés idejét, a korai és a kései szláv víznévréteg szétválasztását. Emellett a kutatók felvázolják a szláv víznevek strukturális és funkcionális jellemzőit, valamint ezen rétegnek a nyelvtörténeti forrásértékét, ugyanis a névkölcsönzések a magyar nyelvet (főként) hangtani tekintetben jellemzik. Izgalmas, új kérdés a nyelv- és névtudomány számára a szláv–magyar nyelvi kölcsönhatás ügye, valamint a kontaktusból fakadó névalkotási modelleknek az egyes névrendszerekre gyakorolt hatása (395. oldal). Részletesen szemléltetik a magyar víznév kutatás eddig kevésbé tárgyalt rétegét, a magyar eredetű vízneveket. Látható, hogy a magyar eredetű víznevek a kisebb folyók (kisziverek) nevei között találhatók, majd összegzik a szakasznevek kérdését, és a magyar eredetű vízneveket a víznévformánsok (vízrajzi köznevek), szerkezeti típusok, a bennük jelentkező szemantikai tartalom szerint. Habár hangsúlyozzák, hogy a rendszertani elemzés csak részeredményeken alapul, mégis számos új eredményről számolnak be, pl. a szláv eredetű *patak* vízrajzi köznév a korai ómagyar korban rövid idő alatt általánosan elterjedt (406–407. oldal), a víznévmodellekben a nyelvterület egyes részei között jelentős mértékű különbség lehet egy-egy időszakban (412–413. oldal), sőt azt is, hogy a vízneveknek a többi névfajtákra gyakorolt hatása igen jelentős lehetett (418–419. oldal).

10. A munka egyik legrövidebb fejezete a „Tájnevek”-kel foglalkozó (421–434. oldal). Rövidsége ellenére e szakaszban a szerzők a honfoglalás előtti tájneveket, a Kárpát-medence vízzel kapcsolatos tájneveit, a nagy-, a közép- és a kistájneveket, valamint a vármegyeneveket tekintik át a tájnévadás korábbi és újabb névtani eredményei alapján. A névtípus leírásában több lényeges pontot említhetünk meg, például bizonyos névalkotási eljárások jellegzetesebbek lehetnek másoknál, markáns jegye a magyar tájnévadásnak a más helynévfajtára való támaszkodás, valamint pl. egy-egy részletkérdésben – névrendszertani alapon – apróbb pontosításokat tesznek. Például a *Levédia* (*Lěbedi*) tipológiailag a személynévből formáns nélküli megnevezések tanulsága alapján „aligha lehetett a honfoglalást megelőzően az egész magyarság »hazája«” (423. oldal), ugyanis e névtípusra jellemző, hogy soha nem jelölt igazán nagy terület-

tet. De továbbá arra a szabályszerűségekre is felhívják a figyelmet, hogy a korai ómagyar kori folyó, vízfolyás + *köz* 'valami között fekvő terület' földrajzi köznévből keletkezett tájnevekben két tájalkotó vízfolyásra történik utalás, amelyekben mindig csak a kisebb víz neve szerepel (426. oldal).

11. A helynévfajták negyedik nagy csoportját a „Mikrotoponimák” (435–457. oldal) című fejezetben tárgyalják. Ennek bevezető szakaszában szólnak a fogalom kategorizációs problémáiról, melyben leszögezik, hogy az összefoglaló mikrotoponima mint fogalom egzakt eljárással nem határozható meg. A meghatározásból más problémák is adódnak, például e sokszínű névréteg tagolhatósága. Kiemelik e névcsoport nyelvtörténeti és névtani értékét: „a korai ómagyar kori magyar nyelv jellemzésének legalkalmasabb elemei közé tartoznak” (436. oldal).

A korai ómagyar kor mikrotoponimáinak négy alapnévfajtájáról (víznevek, domborzati nevek, erdőnevek és útnevek) írnak, amelyek már a korai forrásokban is körvonalazódnak. Ezek tárgyalásában a korábbi rendszerszemléletnek megfelelően az egyes névfajták szemantikai, szerkezeti jellemzőit, valamint egy-egy típus vagy helynévformáns szóföldrajzi, kronológiai vonását jelzik. Ezekből egy-két új névrendszertani megállapítást emelhetünk ki: rámutatnak a komparatív névelemzés előnyeire, pl. a vízneveken belül az állóvizek és folyóvizek összehasonlítása bepillantást enged a névmodellek belső rendszerébe. A megnevező funkció (valamely nyelvből egy másikba került helynevek, lásd 173. oldal) az állóvíznevekben jóval kisebb mértékben jelentkezik, mint a folyóvizekben (437. oldal). A források, kutak víznévtípusában csakis a kétrészes struktúra jellemző (443. oldal). A domborzati nevek körében a *bérc* lexéma gyors terjedéséről, névdivatjáról és korai területi kötöttségéről szólnak (448. oldal). Az erdőneveket illetően pedig a *kerek* szó korai ómagyar kori névalkotó funkciójáról, majd névformánsi szerepének és jelentésének elhomályosulásáról szólnak (453. oldal).

Az olvasó e résznél az eddigieknél talán erőteljesebben érzi azt, hogy a korai ómagyar kori mikrotoponima-állomány feldolgozása sok dologban megerősíthetné az eddigi eredményeket, illetve akár új lehetőségeket is nyithatna.

12. A helynévfajták rendszertani áttekintése után a „Kitekintés: a helynevek etnikai forrásértéke” (459–470. oldal) fejezettel zárul a mű. E fejezet a helynevekre alapozott új kutatási program – az etnikai célú nyelvi rekonstrukció – lehetséges módszereit, kereteit vázolja fel. Mind-

eközben szorosan épít a korábbi eredményekre: a könyv eddigi elméleti szakaszainak kitérítését adja (lásd a 7. pontot), valamint annak lehetséges gyakorlati megvalósulását szemlélteti.

Hoffmann István, Rácz Anita és Tóth Valéria a „Kitekintés”-ben a Kárpát-medence honfoglalás utáni etnikai képének megrajzolásában a helynevek forrásértékét nem abszolutizálják, és a kérdés interdiszciplináris megközelítését sürgetik. A fejezet legfőbb újdonsága abban áll, hogy szemléltetik a korábbi nyelvtörténeti-névtani, történettudományi kutatások hibás elméleti, módszertani eljárásait, majd ezek átgondolása, finomítása révén számba veszik az etnikum meghatározásában szerepet játszó, felhasználható eszközök körét. Eljárásuk mintát mutat abban, hogy egyszerre építkeznek az elmúlt évszázad tudományos eredményeiből (pl. Kniezsa István és Kristó Gyula munkáiból), és egyúttal kritikával szemlélnek, felülbírálják azokat. Lefektetik a korai helynévanyagon nyugvó korszerű etnikai rekonstrukció alapelveit: a korszak helynévanyagának mai eszközökkel történő újraelemzését; a források és a helynévadatok sajátosságának megítélését (névadó, névhasználó, lejegyző); a bizonytalan kronológiai státuszú források újratárgyalását, felhasználását; az egykori helynévi adatok nyelvi-etnikai szerepének óvatos megközelítését; a helynév-etimológiákban a személynévekre alapozott etnikummeghatározások kirekesztését stb.

A fejezetet egy ún. „mikroelemzés” zárja, amelyben Bakonyalja három folyóvölgyének helynévanyagán szemléltetik az etnikai rekonstrukció eljárását. A vázlatos áttekintésben figyelemre méltó eredményeket láthatunk (468–470. oldal). Mindezekkel a szerzők visszafogottan kijelölik a lehetséges új perspektívákat az etnikai célú nyelvi rekonstrukcióban: a korai ómagyar kori helynévanyag egészének a névrendszertani feldolgozását, és a kérdésben az egyes objektumfajták differenciált megközelítését (különösen a mikrotoponimák hangsúlyos bevonását).

12. A munka végén található „Irodalom” (471–501. oldal) gazdag szakirodalomjegyzéket közöl, majd a „Szó- és névmutató” (503–534. oldal) és „Tárgymutató” (535–542. oldal) segíti az olvasó tájékozódását a terjedelmes munkában: az előbbi a szövegben példaként említett hely- és személynévekben, valamint helynévformánsokban, az utóbbi a gazdag névtani terminológiában.

13. A Régi magyar helynévadás az onomasztika legújabb eredményeit szintetizálja a magyarság korai helynévadásáról. Hoffmann István,

Rácz Anita és Tóth Valéria összegző munkája a debreceni névtani iskola „csapatmunká”-ja, amely a korszerű, 21. századi kutatások közé tartozik. A szerzők hangsúlyozzák, hogy az eddig elvégzett vizsgálatok részelemzések, mozaikdarabok, de ez valójában az új helynévkutatási programnak egy jelentős és nagy „mozaikdarab”-ja (470. oldal), amely előremozdítja a nyelv- és névtörténeti kutatásokat, egyúttal újabb vizsgálati lehetőségeket is felvillant.

Az összegző monográfia értékei közül végül hármat emelek ki a sok közül. A kutatók igen széles körű, egyúttal részletekbe menő névrendszertani leírást mutatnak be, mely számos jegyében mintaadó, követésre méltó a jövőben nemcsak a névtörténeti, hanem az általános nyelvtörténeti kutatásokban is. Másrészt a névrendszertani leírással megvilágítják az egyes helynévtípusok erős belső rendszerkapcsolatait, valamint az európai hagyományokhoz való kötődésüket is. Ezzel igazolják azt, hogy a korszerű névanalízisek objektumfajták mentén történhetnek, illetve azt is, hogy ez nem korlátozódhat egy-egy névtípusra, hanem más névfajták tanulságaira is támaszkodni kell. Harmadrészt felhívják a figyelmet arra, hogy a különböző tudományágak téziseit időről időre érdemes felülvizsgálni, és azokat az új eredmények fényében értékelni.

Irodalom

- Bárczi Géza (1958/2001), A magyar szókincs eredete. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán (1967), A magyar nyelv története. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bölcskei Andrea – Farkas Tamás – Slíz Mariann (2017), Magyar és nemzetközi névtani terminológia. Hungarian and International Onomastic Terminology. International Council of Onomastic Sciences – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Uppsala – Budapest. In: https://edit.elte.hu/xmlui/bitstream/handle/10831/34318/HunIntOnomTerm2017_withCover.pdf?sequence=1
- Hoffmann, István – Rácz, Anita – Tóth, Valéria (2017), History of Hungarian Toponyms. Buske, Hamburg.
- Kálmán Béla (1967/1988), A nevek világa. IV., átdolgozott kiadás változatlan utánnyomata. SPRINTER Kiadó.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) (2003), Magyar nyelvtörténet. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) (2018), A magyar nyelvtörténet kézikönyve. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

- Mende Balázs Gusztáv (2018), A honfoglalók változatos genetikájú népességet alkottak, jelentős keleti gyökerekkel. In: tudomány.hu, 2018. június 18. <https://tudomany.hu/cikkek/a-honfoglalok-valtozatos-genetikaju-nepesseget-alkottak-jelentos-keleti-gyokerekkel-108814>
- Orbán Gergő (2017–2021), Komputációs Rendszerszintű Idegtudományi Csoport – Orbán Gergő. In: Nemzeti Agykutató Program 2.0. <https://agykutatas.hu/kutatocsoport/komputacios-rendszerszintu-idegtudomanyi-csoport-orban-gergo/>
- Széchenyi-Nagy Anna – Mende Balázs Gusztáv (2016), Új irányok az MTA BTK Régészeti Intézetének archeogenetikai kutatásaiban. In: Magyar Régészeti. 2016 tavasz http://files.archaeolingua.hu/2016TA/Szechenyi-Mende_H16S.pdf
- TESz. = Benkő Loránd (főszerk.) (1967–1976), A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára I–III. Akadémiai Kiadó, Budapest.

KOCÁN BÉLA

Vetési Albert Gimnázium
(Veszprém)